

Секція А1 Освітні науки	
УДК 37.035.6:373.5]:355.01	
Дата першого надходження статті до видання	2026-03-15
Дата прийняття статті до друку після рецензування	2026-04-15
Дата публікації/оприлюднення	2026-04-24

Національне виховання підлітків в умовах воєнного стану: теоретичні засади, нормативне забезпечення та педагогічні стратегії

Церковняк-Городецька Олеся Георгіївна

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут,
e-mail: tserkovniak.ukr@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9596-6822>

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз засад національного виховання підлітків 5–11 класів в умовах повномасштабного воєнного стану в Україні. На основі систематизації наукових публікацій 2022–2026 років, нормативно-правових документів Міністерства освіти і науки України, методичних розробок Інституту проблем виховання НАПН України та матеріалів Вісника Національної академії педагогічних наук України висвітлено провідні педагогічні виклики, що постали перед системою виховної роботи закладів загальної середньої освіти. Мета дослідження полягає у визначенні теоретико-методологічних підстав національного виховання підлітків за воєнних обставин, класифікації виховних підходів та формулюванні рекомендацій для педагогів-практиків. Методологічну основу дослідження склали теоретичний аналіз і синтез чотирнадцяти наукових джерел, порівняння традиційних та інноваційних виховних підходів за низкою критеріїв, класифікація виховних практик за структурними компонентами. Встановлено, що воєнний стан радикально змінив педагогічний контекст: поняття національної гідності, захисту Батьківщини, громадянської відповідальності перестали бути абстрактними категоріями і набули безпосереднього зв'язку з повсякденним досвідом підростаючого покоління. Показано, що діяльнісний підхід до патріотичного виховання, обґрунтований у працях І. Д. Беха, К. О. Журби, С. О. Сисоєвої, набуває за цих умов особливої релевантності, оскільки підлітки отримують реальну можливість перетворювати ціннісні переконання на конкретні вчинки через волонтерство, медіаторність, краєзнавчі та соціальні проекти. На підставі теоретичного узагальнення запропоновано триєдину модель національного виховання підлітків, побудовану на взаємодії когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісного компонентів, і здійснено порівняльний аналіз трьох підходів до організації виховної роботи: довоєнного, адаптаційного та перспективного. Практичне значення роботи визначається тим, що складений каталог апробованих виховних практик, порівняльні характеристики підходів та авторська модель можуть бути безпосередньо використані класними керівниками, заступниками директорів із виховної роботи та методистами інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Ключові слова: національне виховання, підлітки, воєнний стан, патріотичне виховання, національна ідентичність, виховні практики, педагогічні виклики, діяльнісний підхід, громадянська освіта.

National Education of Adolescents under Martial Law: Theoretical Foundations, Normative Framework, and Pedagogical Strategies

Tserkovniak-Horodetska Olesia

Candidate of Philological Sciences, Senior Teacher of the Department of Social and Humanities, Kruty Heroes Military Institute of Telecommunications and Information Technology,

e-mail: tserkovniak.ukr@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9596-6822>

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the foundations of national education of adolescents in grades 5–11 under the conditions of full-scale martial law in Ukraine. Based on the systematization of scholarly publications from 2022–2026, normative-legal documents of the Ministry of Education and Science of Ukraine, methodological developments of the Institute of Education Problems of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, and materials from the Bulletin of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, the leading pedagogical challenges facing the educational system of general secondary education institutions are highlighted. The aim of the study is to determine the theoretical and methodological foundations of national education of adolescents under wartime conditions, classify educational approaches, and formulate recommendations for practicing educators. The methodological basis of the study comprised theoretical analysis and synthesis of fourteen scholarly sources, comparison of traditional and innovative educational approaches using a set of criteria, and classification of educational practices by structural components. It is established that martial law radically changed the pedagogical context: concepts of national dignity, defense of the Motherland, and civic responsibility ceased to be abstract categories and acquired a direct connection with the everyday experience of the younger generation. It is shown that the activity-based approach to patriotic education, substantiated in the works of I. D. Bekh, K. O. Zhurba, and S. O. Sysoieva, acquires particular relevance under these conditions, as adolescents gain a real opportunity to transform value convictions into concrete actions through volunteering, media creativity, local history, and social projects. Based on theoretical generalization, a tripartite model of national education of adolescents is proposed, built on the interaction of cognitive, emotional-value, and activity-based components, and a comparative analysis of three approaches to organizing educational work is carried out: pre-war, adaptive, and prospective. The practical significance of the work is determined by the fact that the compiled catalog of tested educational practices, comparative characteristics of approaches, and the author's model can be directly used by homeroom teachers, deputy directors for educational work, and methodologists of institutes of postgraduate pedagogical education.

Keywords: national education, adolescents, martial law, patriotic education, national identity, educational practices, pedagogical challenges, activity-based approach, civic education.

Вступ

Актуальність проблеми.

Двадцять четвертого лютого 2022 року повномасштабне вторгнення Російської Федерації поставило перед освітньою системою України завдання, до яких вона не була готова. Протягом першого року війни, за офіційними даними Міністерства освіти і науки України, понад 3,7 тисячі закладів освіти зазнали пошкоджень або руйнувань, близько 1,5 мільйона дітей шкільного віку були вимушені змінити місце проживання, а навчальний процес у більшості регіонів перейшов на дистанційний або змішаний

формат [10, с. 3]. Ці обставини торкнулися не лише організації навчання, а й самого змісту виховної роботи – зокрема, національного виховання підлітків, яке опинилося в принципово новому контексті.

Підлітковий вік – період активного формування ідентичності, ціннісних орієнтирів, уявлень про себе та своє місце у суспільстві – виявився особливо чутливим до воєнних реалій. І. Д. Бех у публікації «Патріотизм у духовному злеті народу» (2023) обґрунтовує принципову відмінність між декларативним і справжнім патріотизмом: останній, за переконанням ученого, виростає не з гасел, а з внутрішнього переживання єдності зі своїм народом і усвідомленої готовності діяти на його користь [1, с. 3]. У мирний час ця теза мала переважно теоретичний характер; однак за умов війни, коли мільйони підлітків щоденно стикаються з прикладами героїзму, жертвовності та громадянської мужності, вона набуває цілком конкретного практичного змісту.

К. О. Журба, досліджуючи процес формування національної ідентичності молодого покоління в умовах збройної агресії, зазначає, що війна безперечно стала каталізатором національного самоусвідомлення, проте без цілеспрямованого й продуманого педагогічного супроводу стихійне патріотичне піднесення ризикує залишитися тимчасовим емоційним станом і не перерости у стійку ціннісну позицію [3, с. 4]. Разом із тим О. О. Щербакова, Л. В. Кондрацька та А. А. Беженська звертають увагу на суперечливість психоемоційного стану підлітків воєнного часу: патріотичне натхнення нерідко сусидить із підвищеною тривожністю, емоційним виснаженням і зниженням навчальної мотивації [14, с. 68]. Ця двоїстість – коли дитина водночас горить бажанням допомагати і відчуває глибокий страх – визначає унікальність педагогічного контексту, в якому мусять працювати сучасні вчителі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Національне виховання належить до усталених предметів вітчизняної педагогічної науки, однак повномасштабна збройна агресія радикально оновила як дослідницькі акценти, так і зміст самого поняття. І. Д. Бех, Л. В. Канішевська та Р. В. Малиношевський у спільній праці «Стратегія військово-патріотичного виховання дітей та молоді в системі освіти України» (2023) обґрунтовують нагальну потребу переходу від декларативного до діяльнісного патріотизму й окреслюють стратегічні орієнтири для перебудови виховної системи [2, с. 3]. Принциповою тезою авторів є те, що виховний потенціал реальної дії – волонтерства, допомоги армії, участі у громадських ініціативах – незрівнянно перевершує потенціал будь-яких дидактичних розповідей про патріотизм. Л. В. Канішевська, підсумовуючи науковий доробок Інституту проблем виховання НАПН України, додає, що методичний арсенал виховника потребує постійного оновлення, і воєнний час зробив цю потребу критично гострою [5, с. 4].

М. Козир та Н. Філонова у дослідженні «Проблема формування національної свідомості сучасних школярів» (2024) звертаються до педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського і доходять висновку, що виховання любові до рідного краю через безпосереднє переживання й конкретну справу – а не через зазубрювання тез – залишається чи не найбільш дієвим педагогічним підходом, який підтверджується й сучасною практикою [6, с. 78]. Такий погляд суголосний із теоретичними позиціями Т. Ю. Куниці, яка на матеріалах моніторингу соціальних очікувань учнівської молоді (2024) зафіксувала різке зростання готовності підлітків до волонтерської діяльності та активної громадянської участі порівняно з довоєнним періодом [7, с. 5]. Це дає підстави стверджувати, що війна не просто загострила патріотичні почуття, а й кардинально змінила саму структуру мотивації підростаючого покоління до суспільно значущої діяльності.

Н. Сеньовська та Т. Скуратко вивчають потенціал сучасної воєнної прози й поезії як засобу виховної роботи і переконливо доводять, що художні тексти про війну здатні формувати у підлітків той емоційний зв'язок з подіями, який жодні інформаційні

матеріали забезпечити не спроможні [8, с. 308]. С. О. Сисоєва, Р. В. Малиношевський, Л. В. Канішевська у публікації 2025 року окреслюють стратегічні орієнтири утвердження національної ідентичності та фіксують цілу низку інноваційних практик, перевірених у конкретних школах і громадах [9, с. 5]. Т. Ціпан у дослідженні з військово-патріотичного виховання (2022) пропонує методичні рекомендації із залученням елементів початкової військової підготовки й громадянської освіти [12, с. 226]. Н. І. Череповська у навчально-методичному посібнику «Патріотизм молоді інформаційної доби» (2023) розглядає виховання патріотизму крізь призму медіасередовища і наголошує, що в епоху інформаційного потоку критичне мислення та медіаграмотність стають органічними складниками національного виховання [13, с. 47]. К. О. Журба та колектив авторів у посібнику «Виховні засади утвердження української національної ідентичності» (2024) подають комплексну систему виховних заходів, апробованих в експериментальних навчальних закладах НАПН [4, с. 52]. Окремий напрям досліджень становить аналіз освітніх втрат: С. О. Сисоєва та О. Д. Рейпольська (2023) застерігають, що тривале перебування дітей в умовах стресу деструктивно впливає на всі сторони розвитку, а виховна робота може слугувати одним із компенсаторних механізмів [10, с. 5]. Н. Хамська, К. Полянська та Ю. Ковальчук (2023) досліджують патріотичне виховання студентської молоді й підкреслюють, що ефективне формування громадянської позиції можливе лише за умови, коли вихованець відчуває себе не об'єктом педагогічного впливу, а суб'єктом суспільних процесів [11, с. 59].

Виділення невирішеної частини проблеми.

Попри помітну активізацію наукових розвідок з проблематики національного виховання за останні роки, відчувається брак робіт, де б теоретичні засади виховання, нормативно-правове забезпечення, ціннісні трансформації підлітків та конкретні виховні практики розглядалися не порізно, а як єдиний взаємопов'язаний комплекс. Переважна більшість публікацій або обґрунтовує стратегії, або описує окремі форми роботи, проте цілісна картина, яка дозволяла б порівняти підходи, побачити їхню внутрішню логіку й обрати оптимальні рішення з урахуванням конкретних умов, досі залишається фрагментарною.

Мета статті.

Метою статті є визначення теоретико-методологічних засад національного виховання підлітків в умовах воєнного стану на основі систематизації наукових публікацій та нормативних документів, класифікація виховних підходів і практик та побудова теоретичної моделі, що інтегрує набутий педагогічний досвід у цілісну структуру.

Наукова новизна.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше на підставі комплексного зіставлення наукових джерел 2022–2026 років здійснено систематичний порівняльний аналіз трьох підходів до національного виховання підлітків (довоєнного, адаптаційного та перспективного) за низкою критеріїв; запропоновано авторську триєдину модель, що інтегрує когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний компоненти; складено класифікований каталог виховних практик із визначенням їхньої структурної належності.

Практичне значення.

Практичне значення результатів визначається можливістю використання порівняльних характеристик підходів, каталогу апробованих виховних практик та структурної моделі класними керівниками, заступниками директорів із виховної

роботи, методистами інститутів післядипломної педагогічної освіти та координаторами виховної діяльності в об'єднаних територіальних громадах.

Методологія

Методи дослідження.

Стаття має теоретико-аналітичний характер і ґрунтується виключно на опрацюванні опублікованих наукових джерел, нормативно-правових актів та методичних розробок. Автор не проводив власних опитувань, анкетувань чи педагогічних експериментів. Основним методом слугував теоретичний аналіз і синтез чотирнадцяти наукових публікацій 2022–2026 років – статей із Вісника НАПН України, фахових педагогічних журналів та навчально-методичних посібників. Для зіставлення довоєнного, адаптаційного та перспективного підходів до виховної роботи використано метод порівняння за визначеними критеріями (мета, зміст, форми, роль учня, роль педагога, оцінювання). Для впорядкування виховних практик застосовано метод класифікації за структурними компонентами виховного процесу (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний). Для побудови теоретичної моделі використано метод моделювання – узагальнення виявлених закономірностей у формі графічної схеми.

Джерела даних.

Інформаційну базу дослідження склали: наукові статті провідних вітчизняних учених – І. Д. Беха, К. О. Журби, С. О. Сисоевої, Л. В. Канішевської, Р. В. Малиношевського та інших, опубліковані у Віснику НАПН України, журналах «Інноватика у вихованні», «Габітус», «Науково-педагогічні студії»; навчально-методичні посібники Інституту проблем виховання НАПН України (К. О. Журба та ін., 2024; Н. І. Череповська, 2023); нормативно-правові документи – Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки (Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019), Закон України «Про освіту» (2017, зі змінами 2024 р.), Концепція Нової української школи; офіційні дані МОН України щодо стану функціонування мережі закладів загальної середньої освіти в умовах воєнного стану.

Інструменти аналізу.

Порівняльні таблиці побудовано засобами текстового редактора Microsoft Word. Схематичну візуалізацію моделі виконано графічними засобами Microsoft Word. Систематизацію джерел проведено у ручному режимі з використанням критеріального підходу.

Обмеження дослідження.

Дослідження має теоретико-аналітичний характер і не передбачає емпіричної перевірки ефективності запропонованої моделі. Аналіз наукових джерел обмежений публікаціями 2022–2026 років українською та англійською мовами. Висновки відображають стан наукової дискусії станом на квітень 2026 року і можуть потребувати уточнення у разі появи нових нормативних документів чи масштабних досліджень.

Результати

Для осмислення сутності змін, що відбулися у підходах до національного виховання підлітків під впливом воєнного стану, доцільно розглянути їх в історичній перспективі. Аналіз наукових публікацій останніх років дає підстави виокремити три якісно відмінні підходи, що послідовно змінювали один одного: довоєнний (традиційний), адаптаційний (перших років повномасштабної війни) та перспективний (що формується починаючи з 2025 року). Порівняльну характеристику цих підходів подано у Таблиці 1.

Таблиця 1. Порівняльна характеристика підходів до національного виховання підлітків*

Критерій	Довоєнний підхід (до 2022 р.)	Адаптаційний підхід (2022–2024)	Перспективний підхід (з 2025 р.)
Мета виховання	Засвоєння знань про історію, культуру, символіку; формування абстрактного патріотичного почуття	Підтримка стійкості й ідентичності підлітків в обставинах воєнних загроз; швидка адаптація до кризових реалій	Формування активного громадянина-патріота, здатного діяти, рефлексувати й будувати майбутнє країни
Зміст виховної роботи	Історичні події, національна символіка, культурна спадщина, літературний канон	Реальний воєнний досвід, волонтерство, психологічна підтримка, інформаційна безпека	Інтеграція знань, ціннісних переживань, практичних дій і цифрових компетентностей; громадянська та медіаосвіта
Провідні форми	Тематичні лінійки, бесіди, виховні години, лекції, конкурси	Онлайн-заходи, гібридні формати, адаптивне виховання з урахуванням безпекової ситуації	Проекти, квести, дебати, медіатворчість, волонтерські хаби, зустрічі з ветеранами
Роль учня	Переважно пасивний слухач і спостерігач	Учасник, який переживає події та адаптується до нових обставин	Активний суб'єкт і співторець виховного процесу
Роль педагога	Транслятор знань, організатор заходів	Фасилітатор, психолог-наставник у кризових обставинах	Модератор, координатор проектів, медіатор діалогу між підлітками та суспільством
Спосіб оцінювання	Формальний: перевірка знань дат, подій, символів	Рефлексія, педагогічне спостереження, самооцінювання	Портфоліо, проектні результати, фіксація громадянської активності
Основні обмеження	Відірваність від реального життя, формалізм, надмірна академічність	Стихійність, емоційне перевантаження, брак системності та методичного забезпечення	Потребує спеціальної підготовки педагогів, ресурсного забезпечення та міжінституційної координації

*Джерело: складено на підставі узагальнення даних із [1, с. 4; 2, с. 5; 9, с. 6–7; 12, с. 227]

Як видно з Таблиці 1, трансформація виховних підходів має цілком закономірний характер. Довоєнний підхід ґрунтувався переважно на передачі знань: підлітків знайомили з історичними подіями, національною символікою, культурною спадщиною, а їхня роль зводилася до ролі слухача. І. Д. Бех ще задовго до повномасштабної агресії критикував такий стан речей, наголошуючи, що справжній патріотизм не може бути «вивченим» – він має бути пережитим і діяльнісно підкріпленим [1, с. 3]. Адаптаційний підхід, породжений стрімкими подіями 2022 року, змістив центр ваги на емоційну підтримку й адаптацію підлітків до нових реалій. Хоча цей етап був неминучим і важливим, його слабкість полягала у стихійності: педагоги діяли інтуїтивно, без чіткої методичної бази, нерідко перенасичуючи дітей воєнною тематикою. О. О. Щербакова з колегами застерігають, що необережне поводження з воєнним контентом у виховних заходах може обернутися не конструктивним осмисленням досвіду, а ретравматизацією – повторним переживанням болю [14, с. 70].

Перспективний підхід, риси якого окреслюються у найновіших публікаціях С. О. Сисоєвої, Р. В. Малиношевського та Л. В. Канішевської [9], поєднує здобутки обох попередніх і додає принципово новий елемент – активну суб’єктну позицію підлітка як співтворця виховного процесу. Тут знання стають не самоціллю, а основою для ціннісного самовизначення, а цінності, своєю чергою, мотивують до конкретних дій. Саме ця тріада – знання, цінності, дія – утворює концептуальне ядро запропонованої нами теоретичної моделі, про яку йтиметься далі.

Другим важливим результатом аналізу є систематизація конкретних виховних практик, описаних у науковій літературі та апробованих у шкільній роботі за роки воєнного стану. На підставі опрацювання публікацій [2; 4; 8; 9; 12] складено каталог ефективних практик національного виховання, класифікованих за структурними компонентами виховного процесу. Каталог подано на Рисунку 1.

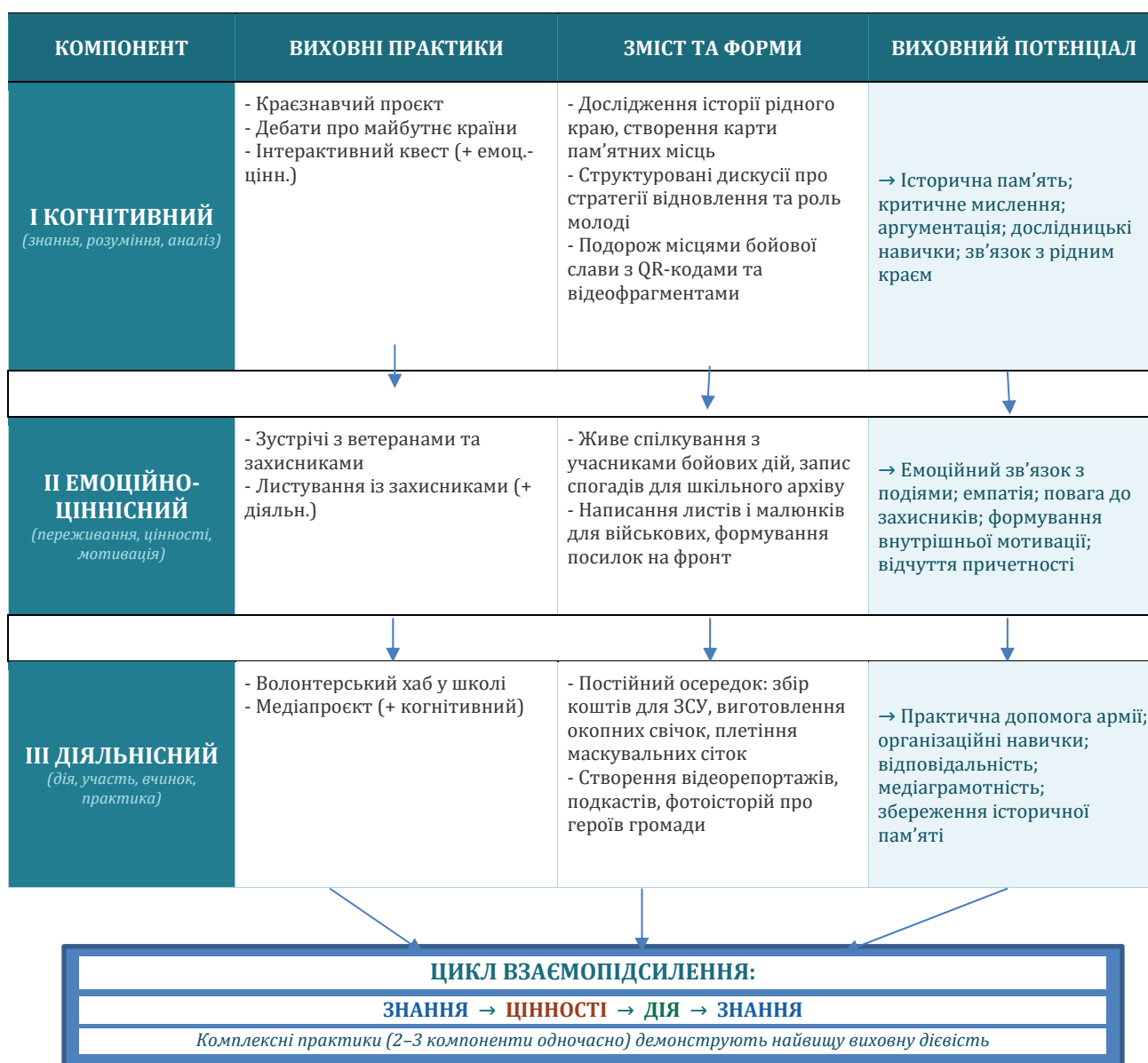

Рисунок 1. Каталог ефективних практик національного виховання підлітків в умовах воєнного стану*

*Джерело: складено на підставі даних із [2, с. 5; 4, с. 55–60; 8, с. 310; 9, с. 6–8; 12, с. 228]

Аналіз Таблиці 2 дає змогу виявити кілька важливих закономірностей. По-перше, найбільш дієві практики за своєю природою є комплексними: вони одночасно зачіпають

два, а то й три структурні компоненти виховання. Наприклад, інтерактивний квест одночасно розширює знання (когнітивний компонент) і формує емоційне переживання причетності (емоційно-ціннісний), а медіапроект поєднує активну діяльність зі здобуттям нових знань. По-друге, усі без винятку виділені практики передбачають активну роль підлітка: він не просто слухає – він діє: пише листи, створює відеоконтент, плете маскувальні сітки, бере інтерв'ю у ветерана. Н. Сеньовська та Т. Скуратко [8, с. 310] слушно зазначають: саме через дію патріотизм із абстрактного поняття перетворюється на конкретний вчинок, і саме це забезпечує глибину та стійкість виховного впливу. По-третє, значна частина практик органічно інтегрує цифрові засоби – QR-коди, відеозйомку, подкастинг, – що робить виховну роботу більш доступною для покоління, яке вирросло в цифровому середовищі.

Третій напрям аналізу стосується педагогічних викликів, з якими стикаються вчителі при організації національного виховання в умовах воєнного стану. Ці виклики мають різну природу – психологічну, організаційну, методичну, інформаційну – і потребують комплексного підходу до подолання. Систематизацію основних викликів та можливих шляхів їхнього подолання подано у Таблиці 2.

*Таблиця 2. Педагогічні виклики національного виховання підлітків в умовах воєнного стану**

Педагогічний виклик	Характеристика проблеми	Можливі шляхи подолання
Травматичний досвід учнів	Значна частина підлітків пережила обстріли, евакуацію, втрату рідних, що впливає на здатність сприймати виховний зміст і взаємодіяти з однолітками	Травмоінформований підхід у виховній роботі, тісна співпраця з психологами, уникнення ретравматизації під час заходів
Дистанційний та змішаний формат навчання	Частина учнів перебуває на дистанційному навчанні через безпекову ситуацію, що суттєво обмежує можливості для групових виховних заходів	Розробка онлайн-форматів виховної роботи: віртуальні квести, онлайн-зустрічі з ветеранами, цифрові медіапроекти
Емоційне вигорання педагогів	Вчителі самі переживають воєнний стрес, побутові труднощі й невизначеність, що знижує їхню спроможність до повноцінної виховної роботи	Програми психологічної підтримки для педагогів, супервізії, розумний розподіл виховного навантаження
Ризик мілітаризації виховання	Надмірний акцент на суто військовій тематиці може призвести до емоційного перенасичення підлітків та формування агресивних установок	Збалансоване поєднання військово-патріотичного та загальнолюдського компонентів, увага до гуманістичних цінностей
Інформаційні загрози	Підлітки зазнають впливу ворожої пропаганди, фейків та маніпуляцій у соціальних мережах, що може деформувати ціннісні орієнтації	Системний розвиток медіаграмотності та критичного мислення як наскрізної складової виховної роботи
Нерівність умов між регіонами	Суттєві відмінності між прифронтовими, тилловими регіонами, тимчасово окупованими територіями та діаспорою у можливостях виховної роботи	Адаптація виховних програм до місцевого контексту, мережева співпраця між школами різних регіонів

*Джерело: складено на підставі даних із [2, с. 6; 10, с. 5; 13, с. 47; 14, с. 70]

Особливо гострою серед зазначених викликів є проблема інформаційних загроз. Н. І. Череповська [13, с. 89] наголошує, що підлітки, які проводять значну частину часу в соціальних мережах, стають мішенями для ворожих наративів, фейків і маніпуляцій. За цих обставин медіаграмотність та критичне мислення мають стати не додатковим, а органічним складником національного виховання. Іншим серйозним викликом є ризик мілітаризації: І. Д. Бех, Л. В. Канишевська та Р. В. Малиношевський [2, с. 6] попереджають, що надмірне зосередження на суто військовій тематиці може призвести до деформації ціннісної сфери підлітка, тому виховна робота має зберігати баланс між патріотичним і загальнолюдським вимірами.

Четвертим результатом проведеного аналізу є теоретична модель національного виховання підлітків в умовах воєнного стану, побудована на основі узагальнення розглянутих наукових джерел. Модель ґрунтується на взаємодії трьох компонентів: когнітивного (знання про історію, культуру, державу, сучасні події), емоційно-ціннісного (переживання причетності, гідності, поваги, відповідальності) та діяльнісного (волонтерство, проектна робота, медіаторність, громадянська активність). Ці компоненти утворюють замкнуте коло взаємного підсилення: знання стають підґрунтям для ціннісних переконань; переконання мотивують до конкретних дій; а дії, своєю чергою, поглиблюють знання й зміцнюють цінності.

І. Д. Бех [1, с. 4] підкреслює, що патріотичне виховання досягає мети лише тоді, коли охоплює всі сфери особистості – розум, серце й волю. К. О. Журба та співавтори [4, с. 62] додають, що в умовах воєнного стану діяльнісний компонент набуває особливого значення, оскільки підлітки мають реальну нагоду зробити конкретний внесок у спільну справу – і ця можливість виявляється потужним виховним інструментом. Принциповою перевагою запропонованої моделі є її гнучкість: у прифронтових регіонах акцент природно зміщується на емоційно-ціннісний компонент та психологічну підтримку; у відносно безпечних – більше уваги приділяється діяльнісним формам; для дистанційного навчання передбачено онлайн-формати. Т. Ціпан [12, с. 229] справедливо наголошує: будь-яка виховна модель має бути достатньо гнучкою, щоб кожна школа могла адаптувати її до своїх конкретних умов.

Обговорення

Інтерпретація результатів.

Проведений аналіз засвідчив, що трансформація підходів до національного виховання підлітків у 2022–2026 роках має не випадковий, а закономірний характер. Перехід від знаннево-репродуктивної парадигми (довоєнний підхід) через кризову адаптацію (адаптаційний) до діялісно-суб'єктної моделі (перспективний) відображає загальну логіку розвитку педагогічної думки, яку війна не стільки створила, скільки драматично прискорила. Ті зміни, які за мирних обставин могли б розтягнутися на десятиліття, відбулися за кілька років – під тиском обставин, що не залишали часу для поступового реформування.

Центральним висновком аналізу є те, що діялісний компонент виховання, який у довоєнній системі посідав маргінальне місце, за умов війни виявився найбільш затребуваним і результативним. Підлітки, які отримали реальну можливість допомагати армії, своїй громаді, своїм ровесникам, демонструють якісно інший рівень осмислення патріотичних цінностей порівняно з тими, хто лише слухав розповіді про героїзм. Ця закономірність кореспондує з теоретичними положеннями діялісного підходу у вітчизняній педагогіці і підтверджує тезу І. Д. Бека [1, с. 3] про те, що патріотизм народжується не з гасел, а з дії.

Водночас аналіз педагогічних викликів (Таблиця 3) показав, що виховна робота за воєнних умов перебуває у зоні напруження між двома полюсами: з одного боку, безпрецедентна мотивація підлітків до участі у справі захисту країни, з іншого –

психологічна вразливість, травматичний досвід і ризик емоційного виснаження. Педагог опиняється перед делікатним завданням: підтримувати патріотичне піднесення, не ігноруючи при цьому емоційну крихкість вихованців. С. О. Сисоєва та О. Д. Рейпольська [10, с. 6] слушно наголошують, що подолати ці виклики можна лише системно, одночасно працюючи на кількох рівнях: індивідуальному, класному, шкільному, громадському.

Порівняння з іншими дослідженнями.

Отримані результати підтверджують теоретичні позиції І. Д. Бежа, Л. В. Канішевської та Р. В. Малиношевського [2] щодо необхідності переходу від декларативного до діяльнісного патріотизму. Водночас наше дослідження доповнює їхню стратегію конкретним порівняльним інструментарієм: таблиця підходів (Таблиця 1) і каталог практик (Таблиця 2) дають змогу побачити цю стратегію у контексті попередніх етапів розвитку виховної системи і конкретних інструментів її реалізації.

Висновки М. Козир та Н. Філонової [6, с. 78] щодо ефективності сухомлинського принципу «виховання через переживання і справу» повністю узгоджуються з нашим аналізом: у Таблиці 2 всі практики, визначені як найбільш перспективні, саме й побудовані на цьому принципі. Позиція К. О. Журби [3, с. 4] про ризик тимчасовості стихійного патріотичного піднесення знаходить відображення у нашій моделі: вона спеціально передбачає механізм закріплення ціннісних переконань через їх діяльнісне підтвердження. Методичні рекомендації Т. Ціпан [12], Н. І. Череповської [13] та К. О. Журби зі співавторами [4] являють собою практичне наповнення тих структурних компонентів, які ми виокремили в моделі на теоретичному рівні.

Окремої уваги заслуговує питання ролі родини у системі національного виховання за воєнних обставин. Н. Хамська, К. Полянська та Ю. Ковальчук [11, с. 58] зауважують, що сім'я стає першим і найвпливовішим середовищем ціннісної соціалізації: розмови батьків про війну, їхня особиста позиція, участь у волонтерстві – усе це безпосередньо формує патріотичні почуття підлітка. Школа не може і не повинна діяти автономно – ефективне національне виховання потребує партнерства з родинами, і цей аспект має бути врахований при подальшому розвитку запропонованої моделі.

Наукова новизна (розгорнуто).

Вперше на підставі комплексного аналізу наукових публікацій 2022–2026 років здійснено порівняльну характеристику трьох послідовних підходів до національного виховання підлітків (довоєнного, адаптаційного та перспективного) за сімома критеріями, що дає змогу побачити не лише відмінності, а й логіку розвитку виховної системи. Удосконалено підходи до класифікації виховних практик через їх систематизацію за трьома структурними компонентами (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний) і складення каталогу з визначенням виховного потенціалу кожної практики. Набуло подальшого розвитку теоретичне уявлення про структуру національного виховання через запропоновану триєдину модель, побудовану на принципі циклічного взаємопідсилення знань, цінностей і дій.

Практичне значення (розгорнуто).

Розроблена порівняльна таблиця підходів (Таблиця 1) може використовуватися методистами для аналізу стану виховної роботи у конкретному закладі та визначення пріоритетних напрямів її розвитку. Каталог виховних практик (Таблиця 2) являє собою готовий практичний довідник для класних керівників, з якого можна обирати форми роботи залежно від потреб класу, регіону, наявних ресурсів і формату навчання. Систематизація педагогічних викликів (Таблиця 3) може слугувати основою для планування заходів із підвищення кваліфікації педагогів. Запропонована модель може бути адаптована до умов конкретного закладу загальної середньої освіти й покладена в основу цілісної виховної програми. Л. В. Канішевська [5, с. 6] справедливо зазначає, що виховна наука покликана запропонувати інструменти для формування «образу

майбутнього» – через дебати, проєктну діяльність, стратегічне планування розвитку громади, – і розроблений каталог практик містить конкретні засоби для реалізації цього завдання.

Висновки

1. На підставі порівняльного аналізу наукових публікацій 2022–2026 років виокремлено три якісно відмінні підходи до національного виховання підлітків: довоєнний (знаннево-репродуктивний), адаптаційний (кризово-підтримувальний) та перспективний (діяльнісно-суб'єктний). Встановлено, що трансформація підходів має закономірний характер і відображає загальний рух від пасивного засвоєння знань до активної суб'єктної участі підлітка у виховному процесі.

2. Систематизовано шість ключових педагогічних викликів, з якими стикаються вчителі при організації національного виховання за воєнних обставин: травматичний досвід учнів, дистанційний формат навчання, емоційне вигорання педагогів, ризик мілітаризації виховання, інформаційні загрози та нерівність умов між регіонами. Для кожного виклику окреслено можливі шляхи подолання.

3. Складено класифікований каталог ефективних виховних практик, розподілених за трьома структурними компонентами виховного процесу (когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний). Встановлено, що найвищу дієвість демонструють комплексні практики, які одночасно задіюють два або три компоненти.

4. На підставі теоретичного узагальнення запропоновано триєдину модель національного виховання підлітків в умовах воєнного стану, побудовану на принципі циклічного взаємопідсилення когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісного компонентів. Модель розрахована на адаптацію до різних регіональних умов і форматів навчання.

5. Визначено, що центральною тенденцією розвитку виховної системи за воєнних обставин є зростання ролі діяльнісного компонента: підлітки, які отримують реальну можливість перетворювати ціннісні переконання на конкретні вчинки (волонтерство, медіаторчість, краєзнавчі та соціальні проєкти), демонструють якісно інший рівень осмислення патріотичних цінностей.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною апробацією запропонованої моделі у закладах загальної середньої освіти різних регіонів, розробкою діагностичного інструментарію для оцінки рівня сформованості національної свідомості підлітків, а також із вивченням довгострокового впливу воєнного досвіду на ціннісні орієнтації молодого покоління у повоєнний період.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Патріотизм у духовному злеті народу. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. Т. 5, № 1. С. 1–7. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/356>

2. Бех І. Д., Канішевська Л. В., Малиношевський Р. В. Стратегія військово-патріотичного виховання дітей та молоді в системі освіти України: реалії та орієнтовні позиції. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. Т. 5, № 2. С. 1–7. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/390>

3. Журба К. О. Формування національної ідентичності зростаючої особистості в умовах воєнного стану: досвід експериментальної реалізації. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. Т. 5, № 1. С. 1–8. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/362>

4. Журба К. О., Бех І. Д., Канішевська Л. В. та ін. Виховні засади утвердження української національної ідентичності : метод. посіб. Івано-Франківськ : НАІР, 2024. 124 с. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/Methodposibnyk-Vykh.-zasady-utverdzh.-ukr.-ident.pdf>

5. Канішевська Л. В. Інститут проблем виховання НАПН України і сучасна виховна практика. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2022. Т. 4, № 1. С. 1–8. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/272>
6. Козир М., Філонова Н. Проблема формування національної свідомості сучасних школярів (на прикладі ідей патріотичного виховання В. О. Сухомлинського). Науково-педагогічні студії. 2024. Вип. 6(6). С. 75–83. URL: <https://dnpb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/38>
7. Куниця Т. Ю. Моніторинг соціальних очікувань сучасної учнівської молоді. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2024. Т. 6, № 1. С. 1–9. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/482>
8. Сеньовська Н., Скуратко Т. Окремі аспекти використання сучасної літератури війни у національно-патріотичному вихованні дітей та молоді. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. 2026. Вип. 222. С. 306–313. URL: <https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/2599>
9. Сисоєва С. О., Малиношевський Р. В., Канішевська Л. В. Стратегічні орієнтири та інноваційні практики утвердження української національної ідентичності в умовах воєнного стану: працюємо на перемогу. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2025. Т. 7, № 1. С. 1–10. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/538>
10. Сисоєва С. О., Рейпольська О. Д. Освітні втрати в дошкільній освіті як передумова подальших освітніх втрат. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. Т. 5, № 2. С. 1–8. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/391>
11. Хамська Н., Полянська К., Ковальчук Ю. Патріотичне виховання студентської молоді в умовах воєнного стану. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2023. Вип. 75. С. 56–62. URL: <https://vspu.net/nzped/index.php/nzped/article/view/582>
12. Ціпан Т. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді в умовах воєнного стану. Інноватика у вихованні. 2022. Вип. 16. С. 223–232. URL: <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/498>
13. Череповська Н. І. Патріотизм молоді інформаційної доби: інноваційні засоби розвитку : навч.-метод. посіб. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2023. 154 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739285/>
14. Щербакова О. О., Кондрацька Л. В., Беженська А. А. Вікові особливості психоемоційного стану підлітків в умовах війни. Габітус. 2023. Вип. 55. С. 67–71. URL: http://habitus.od.ua/journals/2023/55-2023/55_2023.pdf

References

1. Bekh, I. D. (2023). Patriotyzm u dukhovnomu zleti narodu [Patriotism in the spiritual rise of a nation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 5(1), 1–7. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/356>
2. Bekh, I. D., Kanishevskaya, L. V., & Malynoshevskiy, R. V. (2023). Stratehiia viiskovo-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi v systemi osvity Ukrainy: realii ta oriientovni pozytsii [Strategy of military-patriotic education of children and youth in the education system of Ukraine: realities and reference positions]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 5(2), 1–7. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/390>
3. Zhurba, K. O. (2023). Formuvannia natsionalnoi identychnosti zrostaiuchoi osobystosti v umovakh voiennoho stanu: dosvid eksperymentalnoi realizatsii [Formation of national identity of a growing personality under martial law: experience of experimental implementation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 5(1), 1–8. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/362>

4. Zhurba, K. O., Bekh, I. D., Kanishevskaya, L. V. et al. (2024). Vykhovni zasady utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti [Educational foundations of affirming Ukrainian national identity]. NAIR. <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2025/01/Methodposibnyk-Vykh.-zasady-utverdzh.-ukr.-ident.pdf>
5. Kanishevskaya, L. V. (2022). Instytut problem vykhovannia NAPN Ukrainy i suchasna vykhovna praktyka [Institute of Education Problems of NAES of Ukraine and modern educational practice]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 4(1), 1–8. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/272>
6. Kozyr, M., & Filonova, N. (2024). Problema formuvannia natsionalnoi svidomosti suchasnykh shkolariv [The problem of forming national consciousness of modern schoolchildren]. Naukovo-pedahohichni studii, 6(6), 75–83. <https://dnpb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/38>
7. Kynytsia, T. Yu. (2024). Monitorynh sotsialnykh ochikuvan suchasnoi uchnivskoi molodi [Monitoring social expectations of modern student youth]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 6(1), 1–9. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/482>
8. Senovska, N., & Skuratko, T. (2026). Okremi aspekty vykorystannia suchasnoi literatury viiny u natsionalno-patriotychnomu vykhovanni ditei ta molodi [Certain aspects of using modern war literature in national-patriotic education of children and youth]. Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky, 222, 306–313. <https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/2599>
9. Sysoieva, S. O., Malynoshevskiy, R. V., & Kanishevskaya, L. V. (2025). Stratehichni oriientyry ta innovatsiini praktyky utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti v umovakh voiennoho stanu: pratsiuemo na peremohu [Strategic guidelines and innovative practices of affirming Ukrainian national identity under martial law: working for victory]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 7(1), 1–10. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/538>
10. Sysoieva, S. O., & Reipolska, O. D. (2023). Osvitni vtraty v doshkilnii osviti yak peredumova podalshykh osvitnykh vtrat [Educational losses in preschool education as a prerequisite for further educational losses]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 5(2), 1–8. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/391>
11. Khamska, N., Polianska, K., & Kovalchuk, Yu. (2023). Patriotychno vykhovannia studentskoi molodi v umovakh voiennoho stanu [Patriotic education of student youth under martial law]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia, 75, 56–62. <https://vspu.net/nzped/index.php/nzped/article/view/582>
12. Tsipan, T. (2022). Viiskovo-patriotychno vykhovannia uchnivskoi molodi v umovakh voiennoho stanu [Military-patriotic education of student youth under martial law]. Innovatyka u vykhovanni, 16, 223–232. <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iiu/article/view/498>
13. Cherepovska, N. I. (2023). Patriotyzm molodi informatsiinoi doby: innovatsiini zasoby rozvytku [Patriotism of youth in the information age: innovative means of development]. Imeks-LTD. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739285/>
14. Shcherbakova, O. O., Kondratska, L. V., & Bezhenska, A. A. (2023). Vikovi osoblyvosti psykhoemotsiinoho stanu pidlitkiv v umovakh viiny [Age-related features of the psycho-emotional state of adolescents under war conditions]. Habitus, 55, 67–71. http://habitus.od.ua/journals/2023/55-2023/55_2023.pdf

Ця робота ліцензується відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License

e-ISSN: 2786-586X